

Financiering, vertrouwen en vakmanschap.

Een kritische reflectie op het verduurzamen van
participatieve kunstprojecten voor ouderen.

September 2021

Auteurs: Onderzoeksteam Kunst in de Zorg

Inhoud

Samenvatting.....	3
Inleiding.....	4
Methoden.....	4
Context.....	5
Kunst- en cultuursector: Kunst kan een maatschappelijke bijdrage leveren.....	5
Sociaal domein: Focus op participatie en preventie eenzaamheid.....	6
Ouderenzorg: Focus op persoonsgerichte zorg.....	6
Samenvattend.....	7
Het perspectief op verduurzaming van diverse stakeholders.....	8
Financiering.....	8
Projectmatig denken.....	8
Geoormerkt geld.....	9
Unique selling point.....	10
De rol van de gemeenten.....	11
Meer voor minder.....	12
Vertrouwen.....	12
Integraal onderdeel van beleid.....	12
Betrouwbare organisatie.....	13
Zichtbaarheid.....	14
Onderzoek.....	15
Evaluatie en erkenning.....	16
Vakmanschap.....	17
Continue professionalisering.....	17
Kritische theoretische basis ontwikkelen.....	19
Discussie.....	20
Conclusie.....	21
Dankwoord.....	22
Referenties.....	23

Samenvatting

Kunstparticipatie door ouderen kan bijdragen aan kwaliteit van leven en aan kwaliteit van zorg (Fancourt & Finn, 2019). Voor de realisatie van kunstparticipatie is samenwerking nodig van uiteenlopende partijen, met ieder hun eigen ambities, wensen, contexten en bijbehorende taal. Voor deze debrief hebben we de posities van verschillende partijen in kaart gebracht. We voerden gesprekken met kunstenaars en initiatiefnemers door het hele land (n=19), een aantal gesprekken met onder andere zorgbestuurders, wethouders en adviseurs uit de culturele sector (n=20) en organiseerden een focusgroep met vrijwilligers (n=6). Dit deden we na een eerste analyse van de data aan de hand van drie elementen die participatieve kunstpraktijken nodig hebben om te floreren: financiering, vertrouwen en vakmanschap, waarbij we gezien de nauwe aansluiting op onze bevindingen het werk van François Matarasso (2019) volgden. Er lijkt een momentum te zijn rondom kunstprojecten voor ouderen: in de zorg is er behoefte aan creativiteit om buiten de lijntjes te kleuren, en bevoegdheid van medewerkers om ouderen te ondersteunen en persoonsgericht te werken. In het sociaal domein is vraag naar bevorderen van participatie en sociale inclusie. De culturele sector ziet zich genoodzaakt meer verbinding te zoeken met de samenleving voor het aanspreken van een meer divers publiek. Participatieve kunst kan in al deze vraagstukken een rol spelen. Deze debrief geeft inzicht in de huidige strategieën die door betrokkenen worden ingezet om die samenwerking te realiseren en om deze van duurzame aard te laten zijn. De vereiste samenwerking tussen de verschillende partijen is een uitdaging en vraagt om *boundary work* (Daykin, 2019): grenzen oversteken, grenzen oprekken en samenwerken over de grenzen heen.

Inleiding

Kunstparticipatie kan van waardevolle betekenis zijn voor ouderen en hun positie in de maatschappij, en kan bijdragen aan kwaliteit van zorg (Fancourt & Finn, 2019). Zo kan kunstparticipatie bijdragen aan positieve gevoelens, meer diepgaand contact en het verbeteren van relaties tussen ouderen en zorgverleners (Liu, Groot, de Kock & Abma, 2021). Voor de realisatie van participatieve kunstprojecten voor ouderen is samenwerking nodig van uiteenlopende partijen zoals zorgorganisaties, culturele organisaties, freelance kunstenaars, welzijnsorganisaties, verenigingen en gemeenten. Allen met hun eigen ambities, doelen, wensen, uitdagende contexten en bijbehorende taal. Dit onderzoek biedt inzicht in de posities van verschillende belangrijke spelers als het gaat om verduurzaming van participatieve kunstprojecten voor ouderen. Eerst schetsen we de maatschappelijke en politieke context, de tijdsgeest waarin professionals uit verschillende sectoren dienen samen te werken. Tegelijkertijd vraagt de duurzame implementatie van kunstprojecten voor ouderen om samenwerking en ontschotting tussen verschillende sectoren en verschillende professies. We beschrijven uiteenlopende voorbeelden uit de praktijk van strategieën en manieren waarop verschillende betrokkenen samenwerken aan verduurzaming van participatieve kunstprojecten voor ouderen. Dit doen we aan de hand van drie thema's die volgens François Matarasso (2019) essentieel zijn voor het verduurzamen van participatieve kunstpraktijken: financiering, vertrouwen en vakmanschap.

Methoden

We hebben gesprekken gevoerd met kunstenaars en projectleiders van kunstinitiatieven voor ouderen door het hele land (n=15) en met coördinatoren kunst en cultuur die werkzaam zijn binnen de ouderenzorg (n=4). Deze gesprekken zijn opgenomen en getranscribeerd. Een eerste analyse van deze gesprekken vond plaats door thematische analyse (Braun & Clark, 2013) in MaxQDA, met de focus op kansen en barrières op het gebied van verduurzaming van de projecten. Aan de hand van deze eerste analyse, is een nieuwe topiclijst opgesteld en zijn belangrijke partijen geïdentificeerd voor vervolgesprekken aan de hand van deze topiclijst.

Vervolgens zijn gesprekken (n=20) gevoerd met bestuurders van gemeenten, zoals wethouders kunst en cultuur en sociaal domein (n=8), bestuurders van zorgorganisaties (n=2), een medewerker van een zorgverzekeringskantoor (n=1), directeuren van culturele instellingen (n=2) en een adviseur uit de culturele sector (n=1) over hun visie op verduurzaming van participatieve kunstprojecten voor ouderen. Bij de selectie hebben we rekening gehouden met een diversiteit aan perspectieven. Ook is er een focusgroep gehouden met een groep vrijwilligers (n=6) die actief bijdragen aan de ontwikkeling van kunstprojecten voor ouderen binnen een grotere culturele organisatie. Daarnaast is één kunstprogramma over langere tijd gevolgd: Lang Leve Kunst en Naoberschap van Amphion Cultuurbedrijf (voorheen Gruitpoort). Binnen dit programma is men al 8 jaar bezig met het realiseren van kunstparticipatie voor ouderen in de regio, wat een stuk langer is dan de meeste projecten die deelnamen aan het onderzoek. Dit wordt dan ook gezien als een best practice rondom verduurzaming. Bij dit programma is tweemaandelijks geobserveerd bij brainstorm bijeenkomsten met vrijwilligers. Ook heeft één van de projectleiders een logboek bijgehouden met betrekking tot het uitrollen en verduurzamen van Kunst aan de Keukentafel, één van de lopende projecten binnen het programma. De reflecties zijn in 4 opeenvolgende sessies besproken met een onderzoeker.

De focusgroep met vrijwilligers is opgenomen en er zijn aantekeningen van gemaakt. De gesprekken zijn vervolgens thematisch geanalyseerd (Braun & Clarke, 2006) Met het gehele onderzoeksteam is vervolgens een sessie gehouden, waarin kritisch werd gereflecteerd op de strategieën uit de praktijk.

Naast empirisch onderzoek, is literatuur bestudeerd gericht op actuele ontwikkelingen in de participatieve kunst en die ingaat op het thema verduurzaming. *“Participatieve Kunst: Gewoon kunst in moeilijke omstandigheden”* door Sandra Trienekens (2020) geeft bijvoorbeeld een nationaal en internationaal overzicht van geschiedenis en recente ontwikkelingen op het gebied van participatieve kunst. Tegelijkertijd biedt Trienekens een kritische handreiking voor ontwikkelingskansen voor deze participatieve kunstpraktijken. Ook de publicatie *“A restless Art”* van François Matarasso (2019) is gebruikt als naslagwerk. Hij schreef over de rol en ontwikkeling van participatieve kunst in Europa in de afgelopen 30 jaar en de noodzaak tot verduurzaming. Hij betoogt er dat participatieve kunst drie kernelementen nodig heeft: financiering, vertrouwen en vakmanschap. Deze drie thema’s sloten naadloos aan bij onze analyses, en kunnen gezien worden als synthetiserende concepten. Deze drie concepten vormen dan ook de opbouw van de resultatensectie.

Context

Voordat we ingaan op de resultaten, bespreken we de maatschappelijke en politieke context in Nederland die van invloed is op verschillende sectoren die een rol hebben in de verduurzaming van participatieve kunstprojecten voor ouderen. We geven de ontwikkelingen weer in de culturele sector, het sociaal domein en de ouderenzorg. Deze contextbeschrijving is gebaseerd op de perceptie van de in de eerder benoemde respondenten binnen dit onderzoek en de literatuur.

Kunst- en cultuursector: Kunst kan een maatschappelijke bijdrage leveren

Binnen de kunst- en cultuursector is er de laatste jaren een toenemende interesse en wens om een maatschappelijke bijdrage te leveren, mede aangejaagd door het beleid van Minister Jet Bussemaker, en om te laten zien dat actieve kunst- en cultuurparticipatie voor velen aantrekkelijk is en een mogelijkheid biedt om te doen wat bij iemand past. Kunstenaars en cultuurmakers hebben de afgelopen jaren het sociale domein en de langdurende zorg en ondersteuning van ouderen ontdekt en hun initiatieven en programma’s laten zien hoe veelzijdig hun aanbod is. Velen bouwen daarbij voort en laten zich inspireren door een al veel langere traditie van participatieve kunst, ook wel community art genoemd.

In haar publicatie *Participatieve Kunst: Gewoon kunst in moeilijke omstandigheden* (2020), schetst Sandra Trienekens een beeld van ontwikkelingen van de laatste tien jaar in het Nederlandse participatieve kunstdiscours. Onder invloed van het neoliberale gedachtegoed, is er sprake van instrumentalisering van de participatieve kunsten ter bevordering van sociale of economische beleidsdoeleinden: Kunst moet voor velen vooral ‘nuttig’ zijn en een aantoonbare positieve bijdrage leveren aan economische, medische en sociale doelen. Waar kunstenaars eerder vaak in dienst waren als medewerker (van culturele centra bijvoorbeeld), worden zij nu geacht hun taken uit te voeren als zzp’ers. Ondernemerschap en sociale interactie vaardigheden lijken belangrijker dan de kwaliteit om sterk artistiek werk te maken. Trienekens (2020, p.73) spreekt van een ‘impactcircus’: “concrete opbrengsten moeten aantoonbaar en meetbaar zijn zodat de overheid ‘evidence based’ beleid kan voeren en cultuurfondsen hun steun aan participatieve kunstorganisaties kunnen legitimeren.” Dit geldt in zekere zin ook voor de autonome kunst: gerenommeerde culturele instellingen zijn hun binding met de maatschappij verloren en sluiten onvoldoende aan op diverse sociaal-economische groepen binnen de samenleving. Kunst wordt op die manier snel betiteld als “iets van de elite”, waardoor bepaalde groepen minder makkelijk toegang hebben tot deze instellingen. Om in aanmerking te komen voor structurele subsidies, moeten ook zij aantonen wat hun positie, hun ‘nut’ in de maatschappij is. Hier liggen kansen voor participatieve kunstpraktijken, aangezien deze vaak wél mensen van diverse sociaal-economische groepen en leeftijden bereiken en een andere aanwas aan talent en publiek leveren (Trienekens, 2020, p.59).

Trienekens (2020) wijst op verschillende ontwikkelingen binnen het Nederlandse kunstdiscours. Zo wordt er snel teruggegrepen op de schijnbare tegenstelling tussen artistiek (kunst als doel) en sociaal (kunst als middel). Dit behelst het idee dat kunst die ‘te sociaal’ is, per definitie ‘geen kunst’ zou zijn.

Kunst die wordt gezien als een interventie, of oplossing van een sociaal-maatschappelijk probleem, zou artistiek gezien 'niet interessant genoeg' zijn. Participatieve kunstenaars stuiten vaak op deze ogenschijnlijke grens, bijvoorbeeld bij het aanvragen van fondsen: *"Het ene fonds wijst een aanvraag af omdat het om participatie zou gaan, het andere fonds accepteert het om die reden wellicht, maar biedt geen ruimte aan artistieke ontwikkeling..."* (Trienekens, 2020, p.55). Bovendien worden participatieve kunstpraktijken vaak afgedaan als zijnde 'voor de leuk', of 'als extraatje', of zelfs, 'iets wat ook wel door vrijwilligers begeleid zou kunnen worden'. Mede om deze reden zouden participatieve kunstenaars volgens Trienekens actief moeten werken aan het ontwikkelen, documenteren en helder communiceren van eigen artistieke criteria. In de resultatensectie van dit rapport wordt hier onder het thema vakmanschap verder op ingegaan. Daarnaast beschrijft Trienekens recente ontwikkelingen die positief zouden kunnen zijn wat betreft financiële steun aan participatieve kunsten. Zo heeft het Fonds Cultuurparticipatie onlangs de Regeling Samen Cultuurmaken Verbreden gelanceerd, die de samenwerking tussen kunst en het sociaal domein op de langere termijn ondersteunt. Hierover meer in de resultatensectie.

Sociaal domein: Focus op participatie en preventie eenzaamheid

Sinds de decentralisatie in 2015, zijn gemeenten verantwoordelijk voor jeugdzorg, werk en inkomen en zorg aan langdurig zieke ouderen (Peeters & Loots, 2020). Zolang mensen thuis wonen, kunnen zij sindsdien ondersteuning krijgen vanuit de Wmo (Wet maatschappelijke ondersteuning). Deze richt zich vooral op het bevorderen van zelfredzaamheid en participatie. In het kader van deze transitie werd wonen en zorg steeds meer van elkaar gescheiden, met als gevolg dat ouderen langer thuis wonen en alleen bij ernstige gezondheidsklachten gebruik kunnen maken van intramurale zorg. Echter blijkt dat sinds 2015 onder andere overbelasting van mantelzorgers en eenzaamheid onder ouderen is toegenomen (Kromhout, de Klerk, & Kornalijslijper, 2018). Dit beperkt de zelfredzaamheid en de mogelijkheid tot participatie van deze doelgroep.

Deskundigen geven aan dat bij de aanpak van eenzaamheid, voorkomen winstgevender is dan bestrijden. Zo zouden onder andere interventies die werken aan het verminderen van negatieve gedachten, groepsinterventies met een educatief aspect en activiteiten gericht op het verbeteren van het gevoel van eigenwaarde, het meest effectief zijn in het bestrijden van eenzaamheid onder ouderen (van der Zwet, de Vries & van der Maat, 2020). In een eerdere fase van ons onderzoek naar de waarde van participatieve kunstprojecten voor ouderen toonden we aan dat bovengenoemde elementen volgens ouderen zelf duidelijk aanwezig zijn in de kunstprojecten waar zij aan deelnamen (Groot, de Kock, Liu, Lindenberg, Dedding, Menderink, ... Abma, 2021). Hier liggen dus kansen voor het samenwerken van gemeenten met participatieve kunstenaars. Participatieve kunst zo een rol spelen in het voorkomen van eenzaamheid.

Ouderenzorg: Focus op persoonsgerichte zorg

Door vergrijzing neemt het aantal (kwetsbare) ouderen sterk toe, waarmee automatisch ook de vraag naar zorg voor ouderen toeneemt. Deze zorg wordt, mede door de transitie van 2015, vooral aan huis geleverd, maar door toename van zorgzwaarte is er ook in toenemende mate vraag naar passende woonzorgvormen (Actiz, 2019). Tegelijkertijd wordt binnen de ouderenzorg steeds meer gewerkt naar het bieden van persoonsgerichte zorg (Huijg, 2019, Nolan, Davies, Brown, Keady & Nolan, 2003). Dit is zelfs één van de belangrijkste criteria binnen het kwaliteitskader verpleeghuiszorg (Zorginstituut Nederland, 2017). Mede door verschillende ontwikkelingen, zoals een toename aan chronische aandoeningen (denk aan dementie, Parkinson), waardoor de nadruk komt te liggen op een goede kwaliteit van leven met beperkingen, in plaats van het behandelen van acute aandoeningen. Waar eerst de nadruk lag op efficiëntie en bewezen interventies, is er inmiddels meer aandacht voor een holistisch mensbeeld en klinkt vanuit verzorgenden, ouderen zelf en hun omgeving, de roep om een meer vraaggedreven benadering van zorg, waarin de wensen van de cliënt centraal staan (Zorginstituut Nederland, 2017). Uit eerder onderzoek naar de waarde van participatieve kunstprojecten voor zorgmedewerkers, bleek dat deelnemen aan kunstprojecten

samen met bewoners invloed kan hebben op de zorgrelatie: Professionals zagen een andere, verrassende kant van de bewoners en het hielp hen de bewoner meer te zien als mens in plaats van zorgvrager (Liu et al., 2021). In het ontwikkelen en ondersteunen van een persoonsgerichte zorg praktijk liggen dus kansen voor participatieve kunstprojecten.

Op beleidsniveau klinkt de roep om van regels naar relatie te gaan; professionals die gericht zijn op de persoon en relatie, empathisch handelen, van regels durven af te wijken en durven te improviseren vanuit een basis van ervaring, professionaliteit en met bescherming door hun werkgever. Dit betekent dat medewerkers het vertrouwen moeten hebben om soms buiten de lijntjes te kleuren. Niet iedereen durft of kan dat, protocollen en regels worden nog steeds gezien als leidend.

“De protocollen en richtlijnen die bedoeld waren als hulpmiddel, lijken steeds meer een doel op zich te worden waardoor we de mens achter de cliënt een beetje uit het oog verloren zijn. We moeten terug naar de vraag: waar deden we dit voor? Niet omdat patiënten, burgers en cliënten de protocollen van de overheid moeten volgen, maar omdat we goede zorg willen bieden.”

Jet Bussemaker, voorzitter van de Raad voor Volksgezondheid en Samenleving (in Van Hogendorp, 2021).

Sommige kunstenaars voelen zich thuis bij improviseren, buiten de lijntjes kleuren, het bevragen van geaccepteerde systemen of manieren van werken (Moor, 2011). Daardoor geven sommige zorgbestuurders aan dat kunst in de zorg ook een rol kan spelen in het vergroten van improvisatievermogen van medewerkers en het kritisch bevragen van de manier waarop zorg wordt verleend aan ouderen. Door de hoge werkdruk in de ouderenzorg en het grote aantal openstaande vacatures voor verzorgend personeel, is het bovendien voor veel zorgorganisaties lastig om aan personeel te komen. Werkplezier staat daarbij vaak onder druk. Uit eerder onderzoek bleek, dat participatieve kunstprojecten, wanneer deze bijvoorbeeld in zorginstellingen plaatsvinden, positieve invloed kunnen hebben op de leef- en werksfeer in de instelling: Ze brengen positieve gevoelens, een gevoel van frisheid, doorbreken van routines en geven andere associaties aan ruimtes die normaal vooral door zorgtaken worden ingenomen (Liu et al., 2021).

Samenvattend

De deelnemers van het onderzoek bevinden zich vrijwel allen in, of op het snijvlak van de bovengenoemde contexten: de kunst- en cultuursector, de zorgsector en het sociale domein. We kunnen in iedere context een aantal belangrijke vraagstukken aanwijzen ten gevolge van de tijd waarin we leven en het politieke klimaat waarin moet worden geopereerd:

Kunst- en cultuursector:

- Wens om een maatschappelijke bijdrage te leveren
- Verbinding met de maatschappij zoeken
- Inclusief publiek en talent aantrekken

Sociaal domein:

- Participatie van burgers vergroten
- Burgers verbinden
- Sociale inclusie bevorderen en eenzaamheid voorkomen

Ouderenzorg:

- Groeiende focus op welzijn, holistische mensbeeld
- Verdere ontwikkeling richting persoonsgericht werken
- Van regels naar relatie
- Werkplezier bevorderen

Participatieve kunstprojecten met ouderen kunnen bijdragen aan het aangaan van al deze vraagstukken en uitdagingen. De huidige initiatieven en programma's laten zien dat kunst en cultuurmakers vele te bieden hebben als het gaat om de ondersteuning en zorg voor ouderen. Om deze beweging verder te brengen, is het nodig dat partijen elkaar weten te vinden en duurzame samenwerkingen aangaan. De verschillende stakeholders die meewerkten aan dit onderzoek, zijn continu bezig met zich verhouden tot verschillende manieren van denken en werken. Ze zoeken naar manieren om, ondanks verschillen in opvatting van/over 'bewijs' of het 'nut' van kunst, samen te kunnen werken aan het mogelijk maken van participatieve kunstprojecten voor ouderen.

In dit rapport beschrijven we de verschillende visies van betrokkenen op het samenwerken rondom kunst in de zorg en de strategieën die zij inzetten om tot duurzame ontwikkeling van deze praktijk te komen. In de omkaderde teksten geven we steeds concrete praktijkvoorbeelden van best practices, strategieën of innovatieve ideeën die bevorderlijk kunnen werken voor samenwerking tussen verschillende partijen. Deze voorbeelden komen weliswaar uit zeer specifieke contexten, en zijn tot stand gekomen binnen specifieke organisaties of regio's in Nederland met allen hun eigen lokale sociaal-culturele codes, bedrijfscultuur of regionaal beleid. Ze zijn dus ook niet bedoeld als vaststaand voorbeeld van wat werkt. Echter geven deze voorbeelden inspiratie en aanzet tot voortborduren op verschillende bevorderende factoren voor verduurzaming van participatieve kunstprojecten voor ouderen.

Het perspectief op verduurzaming van diverse stakeholders

Financiering

Om kunstprojecten te kunnen borgen is financiering nodig. In de gesprekken die we voerden met verschillende betrokkenen, kwam dit thema vaak als eerste aan bod: Het was datgene waar het meeste gebrek aan leek te zijn en waar de meeste energie in ging zitten. Vandaar dat we dit thema in dit rapport als eerste benoemen: Wat zien we in de praktijk gebeuren rondom financiering van participatieve kunstprojecten voor ouderen?

Projectmatig denken

Kunstenaars constateren dat kunstprojecten steeds meer weerklank vinden in de samenleving, bij ouderenorganisaties en thuiswonende ouderen, maar dat zij bijna altijd afhankelijk zijn van tijdelijke gelden en subsidies. Er gaat heel veel tijd zitten in steeds weer "fondsen jagen", "potjes zoeken",

“aanvragen schrijven”. Dit werk is vrijwel altijd onbetaald. Daarnaast dekken de tarieven en uren die aangevraagd worden vaak niet de kosten die kunstenaars daadwerkelijk maken. Ook leidt dit tot veel focus op rekenschap en veratnwoording afleggen, en het idee dat vooral “wetenschappelijk bewezen interventies” het investeren waard zijn. Hier over meer onder thema vertrouwen. Er is volgens kunstenaars een gebrek aan structurele, meerjarige financiering. Juist om sterke partnerschappen en samenwerkingen op te kunnen zetten, is een lange adem nodig, en dus de zekerheid van financiering voor langere periodes.

Volgens een adviseur die we spraken binnen de culturele sector voert in de autonome kunstsector het projectmatig denken (in producties) de boventoon. Aangezien de participatieve kunstsector hier nauw mee verbonden is, is die vorm van denken hierin overgenomen. Deze manier van werken is echter niet gericht op duurzaamheid, of het opbouwen van langdurige partnerschappen. Participatieve kunstprojecten hebben meer baat bij een langdurige samenwerking met partners en deelnemers. Er is immers meer tijd nodig om vertrouwen op te bouwen binnen bijvoorbeeld een wijk, of zorgorganisatie. Structurele gelden ontbreken, terwijl deze hard nodig zijn om een basisinvestering te doen in het onderhouden van langdurige partnerschappen.

Ook wordt duidelijk uit onze gesprekken dat financiering vanuit bijvoorbeeld gemeenten en zorgorganisaties vaak afhankelijk is van sleutelfiguren. Die persoon binnen de organisatie moet zélf iets met kunst of cultuur hebben en geloven in de kracht van kunst om er voldoende ruimte voor te willen maken. Hier zullen we onder het thema ‘vertrouwen’ dieper op ingaan. Het opbouwen van een relatie met sleutelfiguren kost veel tijd en is kwetsbaar, vanwege het persoonsafhankelijke karakter. Komt er een nieuwe persoon in diezelfde functie, dan kan het betekenen dat het werk soms weer van voren af aan moet beginnen.

Structurele financiering voor langere termijn

Een regeling die mogelijk een tegengeluid biedt aan het projectmatig denken, is de regeling Samen Cultuurmaken Verbreden van het Fonds voor Cultuurparticipatie. Organisaties die al bewezen kwaliteit en een gedegen aanpak hebben, kunnen een meerjarige ondersteuning krijgen voor verdieping, verbreding en/of opschaling van hun activiteiten. Zo krijgen zij langer, tot zo’n 4 jaar, de tijd om toe te werken naar verduurzaming en continuïteit. Dit betekent voor organisaties die al jaren aan de weg timmeren, zoals Embrace Nederland en Stichting Participatie met Dementie, ineens dat zij ‘ademruimte’ krijgen en erkenning voor hun werk en duurzaamheidsstrategie. Voorwaarde voor deze subsidie is echter wel, dat deze lange aanlooptijd er uiteindelijk toe leidt dat dit soort organisaties manieren vinden om minder afhankelijk te zijn van subsidies en aan het einde van de vierjarige periode in staat zijn ‘hun eigen broek op kunnen houden’.

Geormerkt geld

Veel kunstenaars benoemen dat ze het belangrijk, maar lastig vinden om in contact te komen met zorgverzekeraars. Volgens hen liggen daar grote kansen voor het financieren van kunstprojecten in de zorg (in het kader van de Wet langdurige zorg en de Zorgverzekeringswet). Immers: kunstprojecten kunnen worden gezien als een vorm van preventie, of als een interventie die de gezondheid en het welzijn bevordert en ziektekosten terugdringt. Het in contact komen met medewerkers van zorgverzekeraars bleek ook voor het onderzoeksteam een uitdaging. We hebben vele warme en koude contacten aangesproken, veelvuldig gemaïld, en gebeld. Uiteindelijk heeft dit in een enkel gesprek geleid, en twee korte mailwisselingen. De afwijzing werd beargumenteerd met uitspraken als: “dit ligt buiten ons werkveld” of “hier ligt op dit moment niet onze focus”.

De medewerker van een zorgverzekeraar die deelnam aan dit onderzoek gaf aan dat elke activiteit die een zorgverzekeraar vergoedt, geormerkt moet zijn. Elke handeling moet dus gelinkt zijn aan

een 'klant met een diagnose'. Het lijkt kansrijker om financiering van kunstprojecten binnen de gelden die geormerkt zijn voor 'dagbesteding' onder te brengen. Echter is het aan gecontracteerde zorgaanbieders zelf om keuzes te maken over wat zij doen met die gelden. Het lijkt in die zin vruchtbaarder om samenwerking op te zoeken met reeds door zorgverzekeraars gecontracteerde zorgaanbieders, in plaats van met de zorgverzekeraars zelf.

Unique selling point

Een zorgbestuurder bevestigt de zienswijze van de medewerker van de zorgverzekeraar. Ook zij denkt *niet* dat er meer financiering vanuit zorgverzekeraars zou moeten komen ter ondersteuning van kunstprojecten in haar zorgorganisatie. Zij geeft aan zelf de keuze te kunnen maken om geld beschikbaar te stellen voor kunstprojecten, omdat zij de waarde hier van inziet voor haar organisatie. Kunst kan een Unique Selling Point (usp) zijn voor de organisatie. Voor potentiële cliënten, maar ook voor medewerkers, aldus deze bestuurder. Dit kan een voordeel zijn in een tijd van personeelstekorten in de zorg. Bestuurders geven aan vooral de houding en de blik van de kunstenaar binnen de organisatie te waarderen: zij zien kunstenaars als kritische denkers, creatievelingen en professionals die het huidige systeem bevragen. Het idee is dat als kunstenaars (af en toe) in huis zijn, medewerkers inspiratie krijgen. Sommige bestuurders vinden het fijn dat medewerkers worden gestimuleerd om "buiten de lijntjes te kleuren"; soms afwijken van de procedures en regels om het leefplezier van de cliënt centraal te stellen. Kunstenaars zouden zowel medewerkers als cliënten kunnen prikkelen en uitdagen. Dit alles met het oog op werkplezier van medewerkers en leefplezier van bewoners en (extramurale) cliënten.

Kunstenaars in loondienst

Bij AxionContinu staan verschillende kunstenaars op de loonlijst. Zij worden aangenomen als medewerkers welzijn, maar hebben een kunst-achtergrond. Op deze manier kan, binnen de organisatie, veel worden georganiseerd voor bewoners op het gebied van kunst en cultuur. Zij vormen dus intern een team van kunstzinnige medewerkers die hun kwaliteiten in kunnen zetten op het gebied van kunst en cultuur.

Familie als mede-financiers

Een voorbeeld uit persoonlijke kring van één van de onderzoekers van ons team: haar oma woont sinds korte tijd op een gesloten Psychogeriatrische afdeling. Hier heeft zij familieleden van andere bewoners op de afdeling aangeschreven voor het starten van een 'potje' voor kunstactiviteiten op de afdeling. Maandelijks leggen verschillende familieleden hier geld in. De coach dagbesteding, verzorgenden, of familieleden van bewoners van de afdeling, kunnen hier een beroep op doen, wanneer er een idee ligt voor een leuke activiteit of kunstproject. Constructies als deze, zijn nog maar weinig te vinden. Vele ouderen, die naar een verpleeghuizen verhuizen, hebben nog spaargeld. Familieleden die kunstactiviteiten voor hun naasten omarmen, zijn best bereid om het geld van die persoon zelf, hieraan uit te geven, maar weten vaak niet waar aan te kloppen, of waar te beginnen. Het organiseren en samenbrengen van welwillende familieleden, kan een strategie zijn voor het financieren van kunstprojecten, vooral binnen de intramurale zorg.

Business case voor bevlogenheid en verlagen ziekteverzuim

Binnen verpleeghuizen staat werkplezier hoog op de agenda. Voor deskundigheidsbevordering zijn ook diverse potjes beschikbaar. Er zijn kunstenaars die samen met zorgorganisaties om tafel gaan wat kunstenaars op werkplezier en deskundigheidsbevordering kunnen doen. Denk aan de

doelen op het gebied van persoonsgerichte zorg, of werkgeluk van medewerkers. Er zijn zelfs bestuurders die met een business case duidelijk willen maken wat de kosten van de inzet van kunstenaars oplevert op het vlak van bevoegenheid en ziekteverzuim van medewerkers. Deze uitkomstmaten zijn niet één op één te relateren met de waarde van kunst in de zorg voor medewerkers, maar kan een strategie zijn om op bestuurlijk niveau middelen te alloceren hiervoor.

De rol van de gemeenten

Kunstenaars proberen ook via Wmo subsidies te verkrijgen voor het initiëren van projecten voor thuiswonende ouderen. Ze treden daartoe in contact met gemeenten. Binnen gemeenten is er volgens veel wethouders vaak weinig budget gereserveerd voor kunst en cultuur. Op het gebied van kunstparticipatie zien gemeenten voor zichzelf vooral een rol weggelegd in het verbinden van verschillende partijen: kunstenaars, zorg- en welzijnsorganisaties, vrijwilligersorganisaties en burgers. Zo kunnen kunstinitiatieven bijvoorbeeld hun projecten in het boekje van aanbod van de gemeente opnemen, of kunnen gemeenten helpen om kunstenaars in contact te brengen met andere partijen in de wijk. Gemeenten willen graag dat er een breed aanbod is voor de burgers; zo denken zij bij te dragen aan het verbinden van burgers en vergroten van draagkracht van burgers zélf. Zij leunen daarbij volgens wethouders die we spraken in toenemende mate op vrijwilligers en reduceren liefst zoveel mogelijk de inzet van professionele zorgverleners. Zij zien dus bijvoorbeeld graag dat culturele organisaties een ondersteunende rol aannemen: professionele kunstenaars die bijvoorbeeld vrijwilligers ondersteunen in het aanbieden van kunstactiviteiten om zo meer ouderen te kunnen bereiken.

Wethouders die we spraken zien vooral kansen voor kunst en cultuur wanneer verschillende domeinen meer samenwerken: bijvoorbeeld de domeinen kunst en cultuur, toerisme, werkgelegenheid en het sociaal domein. Zo kunnen gelden die voor de verschillende domeinen beschikbaar zijn, worden besteed aan participatieve kunstprojecten. Vaak is binnen het sociaal domein bijvoorbeeld veel meer budget beschikbaar dan binnen kunst en cultuur. Wat duidelijk wordt uit bovenstaande is dat medewerkers van gemeenten de waarde van participatieve kunst voor ouderen vooral zien als een instrumentele waarde. Wanneer kunst kan worden ingezet op het gebied van eenzaamheidsbestrijding, preventie en voor sommige kunstvormen ook op het gebied van sport en beweging, dan zijn gemeenten bereid hierin te investeren. Ook is de grotere ontwikkeling rondom vergrijzing en daarmee vereenzaming van ouderen en het ondersteunen van hun rol in de maatschappij volgens de gesproken wethouders een grote opgave voor de gemeenten. Kunstenaars kunnen volgens hen ook in dit actuele vraagstuk op een innovatieve manier een rol vervullen.

Aanbesteding door gemeenten

Kunst4All zoekt in de gemeente Rotterdam de samenwerking op met een lokale welzijnsorganisatie. In Rotterdam wordt elke vier jaar het welzijnswerk aanbesteed. Dit najaar start de nieuwe aanbesteding voor de jaren 2022 – 2025. Het is de inzet dat Kunst4all samen met Theaterwerkplaats Ouwe Rotten onderaannemer wordt voor de kunstactiviteiten voor ouderen in Rotterdam Noord. De activiteiten zijn zowel voor ouderen die zelfstandig wonen, als voor intramuraal wonende ouderen. Als dit gaat lukken dan krijgt de participatieve kunst voor ouderen de komende vier jaar een stevige plek in Rotterdam Noord.

“Fair funding of participatory art is, ultimately, a matter of respect.”

(Matarasso, 2019, p. 193)

Matarasso (2019) beschrijft met betrekking tot financiering ook de duidelijke verschuiving naar projectmatige financiering van participatieve kunst in Europa in de jaren '90. Deze verschuiving betekende in de praktijk dat er vooral problemen optraden in het vergoeden van vaste lasten en niet direct projectgerelateerde kosten van kunstenaars, zoals tijd voor professionele ontwikkeling, onderhouden van netwerken en overhead kosten van bijvoorbeeld kantoren of gebouwen, omdat deze vaak niet begroot konden worden in subsidieaanvragen. Veel 'onzichtbare' kosten werden niet benoemd of niet in begrotingen opgenomen door kunstenaars. Matarasso (2019) pleit dan ook voor een einde aan de wat hij typeert als de 'meer voor minder'-houding van veel subsidieverstrekkers. Deze houding zagen we ook terug bij gemeenten in hun wens om vooral kunstprojecten aan te bieden met zo min mogelijk kosten voor professionele kunstenaars. Kunstenaars geven aan dat dit hen vaak frustrereert: het idee dat een vrijwilliger hetzelfde zou kunnen als een professioneel kunstenaar, strookt volgens hen niet met de realiteit. Hier komen we onder het thema 'vakmanschap' op terug. Matarasso stelt dat onder de kosten van participatieve kunstprojecten het hele proces moet worden meegerekend: plannen, onderhandelen, uitvoeren, evalueren, rapporteren, enzovoorts. Matarasso staat hier niet alleen in. Dit kwam ook naar voren in het rapport dat De Meere & Koster (n.d.) schreven als onderdeel van het onderzoek naar kunst in de zorg en gesprekken die hierover werden gevoerd met kunstenaars en projectleiders.

Vertrouwen

Om verduurzaming van participatieve kunstprojecten voor ouderen te kunnen bewerkstelligen is vertrouwen nodig (Matarasso, 2019). Vaak worden kunstprojecten volgens kunstenaars nu nog benaderd vanuit wantrouwen en scepsis, of gezien als een luxe, een extraatje, wat extra druk legt op het kunnen verantwoorden van de inzet van kunstenaars in de zorg. Onder vertrouwen vallen verschillende aspecten, zoals vertrouwen in de uitvoerende (culturele) organisatie of kunstenaar, vertrouwen in de kwaliteit, of het 'nut' van projecten, en vertrouwen in onderlinge relaties. Er werden door de respondenten in dit onderzoek verschillende aspecten benoemd die vertrouwen kunnen bevorderen. Deze worden in de volgende paragrafen en praktijkvoorbeelden verder toegelicht.

Integraal onderdeel van beleid

Als we het hebben over vertrouwen met betrekking tot verduurzaming van kunstprojecten, gaat het in de praktijk vaak over vertrouwen in de langdurige inzet en verbinding van samenwerkende partners. Keer op keer werd door stakeholders het belang van langdurende partnerschappen benadrukt, en de lange adem die daarvoor nodig is. In de samenwerking met lokale politiek en zorg- en welzijnsinstellingen kan het helpen om overeenkomsten tot samenwerking letterlijk op papier te hebben staan; een contract of samenwerkingsintentie met elkaar aan te gaan. Aangezien wethouders iedere vier jaar kunnen wisselen, en bestuurders ook niet levenslang op hun post zitten, blijft op die manier toch de toewijding van alle partners om kunst en cultuur op de agenda te zetten, bestaan.

Cultuur & Erfgoedpact Achterhoek

In de regio Achterhoek werken provincie, gemeenten en culturele organisaties samen in het cultuur & erfgoedpact. Dit pact heeft als doel onder andere het versterken van de culturele infrastructuur zodat partijen elkaar (beter) leren kennen en verbinding kunnen leggen. Tegelijkertijd werken zij samen aan het verbinden van cultuur met zorg en welzijn. Zo'n pact zorgt er volgens gemeentelijk bestuurders en directeuren van culturele instellingen voor dat deze agendapunten niet verdwijnen met nieuwe politieke leiders, en dat het contact nauw wordt onderhouden, wat de samenwerking tussen de verschillende partners ten goede komt.

Meer info: <https://cultuurenerfgoedpact-achterhoek.nl>

Bij zorgorganisaties lijkt het tevens bevorderlijk om kunst en cultuur letterlijk vast te leggen, namelijk in de missie en visie, het beleid of als integraal onderdeel van welzijn van de organisatie. Op deze manier wordt het borgen van dit soort projecten minder persoonsafhankelijk (van een bestuurder of manager met affiniteit voor kunst en cultuur), maar gaat het onderdeel uitmaken van de organisatiecultuur, van het "zo doen wij dat hier".

Kunstparticipatie als (merk)strategie

Vitalis WoonZorg Groep heeft kunst en cultuur in de missie en visie verweven. Kunst is daarmee geïntegreerd in de positionering van de zorgorganisatie en worden op allerlei niveaus in de organisatie doorgevoerd via hun merkstrategie. Focus ligt op een breed aanbod in huis van kunstactiviteiten voor cliënten. Daarnaast wordt er ruimte gemaakt voor medewerkers om ook mee te doen in sessies met kunstenaars en bewoners onder werktijd. Het biedt waarde voor cliënten, maar ook voor medewerkers. Zij krijgen de ruimte om hun culturele of kunstzinnige passies binnen het werk te ontdekken en te ontplooiën (denk aan ruimte krijgen om jarenlange amateurervaring als saxofoonspeler in te zetten, of samen met bewoners toneel te kunnen spelen). Daarnaast bieden kunstprojecten vaak mooie beelden en verhalen die bijvoorbeeld een communicatieafdeling weer inzet voor zowel de werving en selectie van personeel als de profilering richting (potentiële) cliënten. Bovendien wordt op deze manier de prioriteit van kunst en cultuur binnen de organisatie minder persoonsafhankelijk: het is onderdeel van de organisatiecultuur en trekt zodoende bijvoorbeeld ook bestuurders aan die het thema belangrijk vinden. Gevaar van kunst in een merkstrategie verankeren is het 'art washing' effect, zoals bij duurzaamheid het 'green washing' bestaat. Merkstrategieën zijn pas goed als ze ook in alle haarvaten van de organisatie doorgevoerd worden en uitgangspunt zijn van het strategische beleid.

Betrouwbare organisatie

Wat lijkt te werken in het aangaan van samenwerkingsverbanden is vertrouwen in de reputatie van een organisatie. Die reputatie verschaft legitimiteit. Wethouders geven bijvoorbeeld aan dat zij het prettig vinden om samenwerking aan te gaan met een 'stabiele' partner. Zij verstaan daaronder een financieel en organisatorisch gezonde organisatie die aantoonbare ervaring heeft op het gebied van kunstparticipatie en de kwaliteit van dat soort projecten kan waarborgen. Voor hen betekent dit dat zij er op kunnen vertrouwen dat de projecten die door zo'n organisatie worden opgezet, niet zomaar

om zullen vallen. Zo'n organisatie kan de haalbaarheid van projecten en tegelijkertijd de kwaliteit daarvan waarborgen.

Samenwerken met grote partijen in een regio

Een kunstinitiatief met meerdere participatieve projecten voor ouderen in Doetinchem, De Gruitpoort, fuseert met een grotere culturele organisatie en wordt Amphion Cultuurbedrijf. Amphion is de naam van een gerenommeerde schouwburg in de regio. De naam en het merk hebben een positieve invloed op het aanzien van de participatieve kunstprojecten voor ouderen in de regio: die naam staat voor kwaliteit. Volgens de directeurs van deze organisaties heeft deze fusie direct een positieve invloed op de mate waarin partijen als de gemeente je aan tafel vragen en vertrouwen hebben in wat je doet. Zo'n grote naam en een groter samenwerkingsverband, dragen bij aan het vertrouwen in de stabiliteit en kwaliteit van de participatieve kunstprojecten die worden aangeboden.

In de praktijk blijkt dat het voor zorgorganisaties en gemeenten vaak lastig is te weten waar zij aan kunnen kloppen, wanneer zij 'iets' zouden willen met kunst of cultureel aanbod. Het kunst- en cultuurlandschap is niet zo overzichtelijk geregeld als, bijvoorbeeld lokale GGD-en. Voor een vraag met betrekking tot kunst- of cultuur bestaat er niet zoiets als een standaard vragenloket waar mensen kunnen aankloppen. Dat zorgt soms voor onzekerheid, niet weten waar je moet beginnen of hoe je de kwaliteit van bepaalde participatieve kunstenaars of organisaties zou kunnen inschatten. Dit versnipperde landschap zorgt ervoor dat vertrouwen tussen partijen bemoeilijkt wordt. Hoe weet je welke kunstenaar je in kunt huren en wat voor kwaliteit zijn of haar projecten hebben, wanneer je zelf niet thuis bent in die wereld? Wanneer een deskundig adviseur met een groot netwerk je daarin kan ondersteunen, vergroot dat mogelijk het gevoel van vertrouwen.

Regionale aanspreekpunten

Er bestaan in Nederland een aantal regionale adviesorganen, waar aanjagers werken die in contact met kunst- en cultuurmakers verschillende partijen helpen bij het bedenken van oplossingen voor maatschappelijk vraagstukken of over het toegankelijk maken van kunst en cultuur voor zoveel mogelijk mensen in de regio. Voorbeelden hiervan zijn Cultuur Oost in Gelderland en KunstLoc Brabant in Noord-Brabant. Beide ontvangen hierin ondersteuning vanuit de provincie. Deze organisaties zouden kunnen worden gezien als een soort loket voor het versnipperde kunst- en cultuurlandschap. Hiermee vormen zij een eerste aanspreekpunt voor maatschappelijke organisaties in de regio die interesse hebben in het aanbieden van participatieve kunst voor ouderen, maar niet weten waar te beginnen.

Zichtbaarheid

Een belangrijke kanttekening die veel wethouders maken, is dat zij de kunst activiteiten moeten kunnen "verantwoorden" richting de gemeenteraad en bewoners van de gemeente. Daarbij geven ze aan wat voor hen de belangrijkste vorm van bewijs is: succesverhalen. Natuurlijk moet worden verantwoord waar geld naartoe gaat en moeten daar soms cijfers en helder geschreven verslagen aan gekoppeld worden, over hoeveel mensen je op wat voor manier hebt bereikt bijvoorbeeld, maar de meeste respondenten blijven erbij dat het belangrijkste wat kunstprojecten kunnen doen is: zichtbaar maken 'wat het doet' in de beleving van de deelnemers. Investeren in het bijhouden van sociale media, het op een sprekende manier vastleggen van succesverhalen. Het produceren van

beeldmateriaal van hoogwaardige kwaliteit lijkt dus cruciaal. De persoonlijke verhalen zijn wat blijft hangen bij degenen die een besluit moeten nemen over het 'nut' van een kunstproject, niet de cijfers. Diverse projectleiders van kunstinitiatieven zetten dan ook stevig in op professionele beeldvorming. Ze reserveren hier uren voor in de begroting, en maken hun projecten goed zichtbaar via de website en social media met foto's, verhalen en video. Ook zijn ze regelmatig zichtbaar in de traditionele media.

Verantwoording via (sociale) media

Dance Connects houdt een Facebookaccount bij met foto's van alle activiteiten. Hierop is te zien dat het initiatief vaak iets onderneemt, een diversiteit van mensen bereikt, en op allerlei manieren waarde toevoegt voor burgers. Dit helpt voor gemeenten om de waarde te zien, te verantwoorden en het initiatief te blijven financieren. Zie bijvoorbeeld: <https://nl-nl.facebook.com/danceconnects.nl/>. Het helpt ook dat het jaarverslag van het initiatief helder en leesbaar is voor bijvoorbeeld gemeenteambtenaren, en gebruikt kan worden om intern het verhaal te verdedigen, zoals een gemeenteambtenaar bijvoorbeeld van jaarverslag van Amphion gebruikte:

https://www.amphion.nl/site/assets/files/6912/jaarverslag_lang_leve_kunst_en_naoberschap_2020_met_vooruitblik_2021_def.pdf

Onderzoek

Veel projectleiders en kunstenaars geven aan dat zij graag mee willen doen aan een landelijk wetenschappelijk onderzoek naar de waarde van actieve kunstparticipatie voor ouderen. Dit draagt naar hun oordeel bij aan zichtbaarheid en het kunnen 'aantonen' of 'bewijzen' van de kwaliteit en het nut van het werk wat zij doen. Dit vanuit de achtergrond dat zij ervaren dat financiers vaak vragen naar de bewezen effecten van hun 'interventie' en zij het vaak lastig vinden om die effecten te onderbouwen met wetenschappelijk onderzoek. Immers, dat onderzoek staat nog in de kinderschoenen, en is vaak niet eenduidig in de conclusies die worden getrokken. De systemic review van de WHO (Fancourt & Finn, 2019) raadt niet voor niets aan om meer wetenschappelijk onderzoek te verrichten.

Wanneer wordt gesproken van wetenschappelijk onderzoek, wordt dit vaak gezien als onderzoek in de traditionele zin van het woord, gebaseerd op een kwantitatieve aanpak, ook wel het "meten is weten"-paradigma. Het betreft hier studies naar de klinische en psychologische effecten van kunstinterventies via RCT's, denk aan de effecten van muziek op het brein van mensen met dementie of de effecten van dans voor mensen met Parkinson op hun bewegingsapparaat. Tegelijkertijd constateren wij dat kunst ook een bredere betekenis heeft voor de identiteit en ontplooiing van mensen en hun sociale en relationele welbevinden. Juist deze emotionele, relationele en spirituele dimensies laten zich niet gemakkelijk meten, en wij pleiten dan ook voor mixed methods (kwalitatief en kwantitatief) designs om deze brede impact van kunst in kaart te brengen, waarbij ook ruimte is voor de stem en zeggenschap van de mensen om wie het gaat.

Hierbij zijn wij in ons onderzoek gestuit op de complexiteit van kosten-baten studies. In de studie uitgevoerd door het Verwey-Jonker instituut bleek dat de kosten nog wel deels inzichtelijk waren te krijgen maar de opbrengsten (bv vermindering ziektekosten) lastig zijn om te kwantificeren. Zo'n type studie vereist helderheid over uitkomstmaten (die te operationaliseren en meten zijn met bestaande instrumenten), de kunstinterventie (beschreven methodiek en principes) en kosten binnen een specifieke setting, met een specifieke kunstinterventie voor een afgebakende doelgroep in een dagelijkse realiteit waarop ook andere contextuele aspecten van invloed zijn. Het blijft iedere

keer weer de vraag welke interventie in welke context en voor welke personen waarde biedt, en de uitkomsten van zo'n specifieke studie zijn niet automatisch te generaliseren naar andere doelgroepen en andere kunstinterventies. In een discussie riep dit de vraag op of het geld dat in RCT's of kosten-baten analyses gestoken wordt, niet beter besteed kan worden aan de activiteiten zelf, of onderzoek dat de kwaliteit van de interventies verhoogt, afgestemd op de behoeften van ouderen zelf.

Binnen het onderzoek naar Kunst in de Zorg lag de focus op de waarde van participatieve kunstprojecten voor zowel ouderen, zorgverleners als kunstenaars zelf. We probeerden die waarde aan te tonen door juist persoonlijke verhalen op te halen en nauwlettend te kijken naar wat er nu precies in het moment van deelname gebeurt met ouderen, door observaties in de praktijk uit te voeren. Tegelijkertijd probeerden we te focussen op hoe die waarde tot stand kwam, door onderzoek te doen naar werkzame mechanismen van de projecten die deelnamen aan het onderzoek. Daarnaast experimenteerden we met het gebruik van kunst zélf als bewijsmateriaal, door artistiek onderzoek in de vorm van foto's van deelnemers voor en na een kunstactiviteit te publiceren. Zo begonnen we met het ontwikkelen van innovatieve vormen van onderzoek doen naar participatieve kunst voor ouderen. Naast de meer kwantitatieve studies is er ruimte ruimte nodig voor wetenschappelijk onderzoek in nauwe verbinding met de participatieve kunstpraktijk voor het ontwikkelen van een kritische, theoretische basis van het werk wat participatieve kunstenaars doen. Dit staat in verbinding met het inzetten op vakmanschap, waar we hieronder verder op ingaan.

Evaluatie en erkenning

“We need a fundamental rethink of how, when and why participatory art is evaluated and what use is made of the results. And that depends on commissioners beginning to trust participatory art and the expertise of those who practice it.”

(Matarasso, 2019, p. 195)

Wanneer Matarasso spreekt van vertrouwen, heeft hij het vooral over de manieren waarop participatieve kunstprojecten in Europa worden geëvalueerd en erkend. Gezamenlijke erkenning van de waarde van participatieve kunstprojecten is een voorwaarde voor de bereidheid van verschillende betrokkenen om hierin te investeren. Volgens Trienekens (2020) die we eerder aanhaalden is er sprake van een 'impactcircus': Alles moet worden gemonitord en effecten kunnen worden aangetoond. Maar wat verstaan we nou daadwerkelijk onder impact? Doet bijvoorbeeld het beschrijven van het aantal bereikte deelnemers, aantal sessies, of aantal deelnemers per sessie recht aan de ervaring van de deelnemers? De respondenten van gemeenten die deelnamen aan dit onderzoek benoemden vooral dat meetbare effecten niet altijd worden gezien als de belangrijkste vorm van bewijsvoering, maar dat een gemeenteraad bijvoorbeeld, vooral overtuigd kan worden met verhalen en beelden. Kunstenaars daarentegen, hadden juist wel sterk de behoefte aan het kunnen aantonen van de effecten van hun werk middels meetbare criteria, en hadden daarmee specifieke verwachtingen van wat 'wetenschappelijk onderzoek' inhoudt. Matarasso (2019) pleit voor zelf-evaluatie als een professionele verantwoordelijkheid binnen de participatieve kunsten en het erkennen van kwalitatieve data, verhalen, ervaringen, en kunst zélf als 'bewijs' van de effectiviteit van dit soort interventies. De gesprekken die we voerden met gemeenten en bestuurders tonen ook aan dat deze vorm van dataverzameling wellicht effectiever zou zijn met betrekking tot streven naar duurzaamheid van projecten.

Vakmanschap

Wanneer we het hebben over verduurzaming van kunstprojecten met partijen als gemeenten en zorgbestuurders, wordt de nadruk vooral gelegd op financiering en samenwerking. Kunstenaars en projectleiders zelf spraken daarnaast ook over het belang van de ontwikkeling van vakmanschap in relatie tot verduurzaming van kunstprojecten: het is belangrijk je te kunnen onderscheiden van bijvoorbeeld vrijwilligers of amateurkunstenaars. Daarvoor is continue professionalisering van dit werkveld een essentiële voorwaarde. De projecten die onderdeel waren van het landelijk onderzoek naar Kunst in de Zorg, werken nadrukkelijk met professionele kunstenaars en scharen zich dan ook onder de noemer 'kunst' en niet onder de noemer 'therapeutische interventie'. De nadruk van sommige gemeenten en zorgorganisaties op het vooral willen werken met vrijwilligers, levert voor veel kunstenaars frustraties op, gezien de waarde die kunstenaars zelf zien in professionaliteit, kunde en vakmanschap. Het voelt voor sommige kunstenaars zelfs als een 'gevecht' om aan te tonen wat de meerwaarde is van professionele kunstenaars en waarom zij hun uurtarief waard zijn.

Continue professionalisering

Uit gesprekken met kunstenaars en projectleiders in het kader van dit onderzoek, blijkt dat vakmanschap binnen kunst in de zorg een breed begrip is. Hieronder valt het artistieke vakmanschap; artistiek gezien kunst van hoogwaardige kwaliteit kunnen produceren. Daarnaast omvat het werk ook pedagogische en ethische aspecten; kwaliteiten om als kunstenaar te kunnen werken met verschillende doelgroepen. Buiten het uitvoeren van het kunstproject zelf, komt nog veel meer vakmanschap kijken dat meer te maken heeft met ondernemerschap, zakelijke leiding, marketing en communicatie, en netwerken. Hier zien we dat professionals ook kwaliteiten dienen te ontwikkelen op het gebied van *boundary work*: het werken op en over de grenzen van verschillende vakgebieden (Daykin, 2019). Uiteraard komen op dit gebied professionals van pas met allerlei soorten achtergronden, van bedrijfseconomie tot marketing en communicatie. Juist samenwerking van kunstenaars als creatief visionairs, en deskundigen op inhoud en zakelijke vraagstukken, lijkt zijn vruchten af te werpen in de praktijk.

Een kritische onderliggende theorie en heldere onderbouwing waarom, of hoe een project wordt vormgegeven, zoals Matarasso bepleit, kan bijdragen aan verduurzaming van projecten. Belangrijke voorwaarde hiervoor is echter ook dat, beschouwd vanuit *boundary work*, deze onderbouwing van het vakmanschap dient te worden 'vertaald' naar verschillende contexten en sectoren, die toch min of meer een eigen taal hebben ontwikkeld. Voor verduurzaming van projecten is het nodig dat draagvlak en eigenaarschap bij verschillende samenwerkende partners ontstaan en dat de partners elkaar begrijpen: dat ze weten wat nodig is om de projecten tot stand te brengen en een gedeeld inzicht hebben in de waarde van deze projecten; dat waar ze het samen voor doen.

Bewaken van werkzame elementen

Tijd van je Leven is een samenwerking tussen GGD West Brabant, cultuurorganisaties de Nieuwe Veste (Breda) en CultuurCompaan (Roosendaal), gemeenten en Welzijnsorganisaties Surplus en Wij zijn . In 5 jaar tijd hebben de samenwerkende partners uit de verschillende sectoren gezamenlijk een concept ontwikkeld waarin ouderen (zelfstandig wonend of in zorgcentra) samen met professionele kunstenaars verschillende vaste stappen doorlopen. Een succesfactor is dat dit concept *gezamenlijk* met de verschillende sectoren is ontwikkeld, dus dat zowel vanuit de cultuursector als de zorg- en welzijnssector werd gewerkt aan het behalen van gezamenlijke doelen. Die doelen bestonden onder andere uit het bevorderen van de positieve gezondheid en participatie van ouderen en daarmee het vergroten van hun kwaliteit van leven en het verminderen van eenzaamheid. Daarnaast heeft de GGD vanaf de start van het project onderzoek gedaan naar de werkzame elementen en resultaten

van het project. Zo ontstond het inzicht dat het noodzakelijk is om vast te houden aan een vaste kern van werkzame elementen binnen de methode. Er is beschreven aan welke kwaliteiten de deelnemende kunstenaars moeten voldoen. Zij moeten bijvoorbeeld beschikken over artistieke kwaliteiten en over motiverende coachings- en gespreksvaardigheden. Daarnaast moeten zij affiniteit hebben met de doelgroep en flexibel kunnen werken. Ook zijn bepaalde vaste stappen in het traject van belang gebleken: Eerst een ontmoetingsdag, dan een serie van zes workshops met een grote presentatie en vervolgens een serie van twaalf workshops met een kleinere presentatie. Het blijkt dat er op deze manier een goede kans bestaat dat ouderen na de workshop series zelfstandig verder gaan met de kunstenaar. Rondom die vaste kern van werkzame elementen kan wel weer steeds worden gezocht naar flexibele manieren om het project te implementeren binnen lokale contexten, zoals verschillende wijken, zorgorganisaties en gemeenten.

Zie voor meer informatie en resultaten van het uitgevoerde onderzoek: <https://tijdvanjeleven.com/>

Ook ethisch gezien vraagt het werken in de participatieve kunstensector veel van professionals: *“Het gaat niet alleen om de vraag ‘hoe’ deze kunst of de ‘verandering’ het beste tot stand kan komen, maar ook om reflectie op de (juiste) overwegingen ‘waarom’ en ‘waartoe’ men deze vorm van kunst wil maken of ondersteunen”* (Trienekens, 2020, p.111). Dit duidt op het belang van het opleiden van reflectieve professionals en het belang van onderwijs op dit gebied. Door beter te weten wat het ‘goede’ is om te doen binnen de participatieve kunst, kunnen kunstenaars ook beter overdragen wat en waarom ze het doen. Dit kan leiden tot meer vertrouwen.

Samenwerking onderzoek, onderwijs en praktijk

Bij de Hanze Hogeschool Prins Claus Conservatorium, Groningen, wordt al jaren gewerkt aan het opleiden van “lerende, onderzoekende en ondernemende professionals die midden in de samenleving staan.” Hier werken onderzoek, onderwijs en praktijk nauw samen in bijvoorbeeld het ontwikkelen van de master module Music in Health Care. Binnen deze module worden vaardigheden geleerd die musici nodig hebben om in de context van intramurale zorg te kunnen werken. Zij krijgen de kans om stage te lopen in de praktijk, en via organisaties als Embrace Nederland, later ook werk in de praktijk te vinden.

Meer lezen: <https://www.hanze.nl/nld/onderzoek/kenniscentra/kenniscentrum-kunst-en-samenleving/lectoraten/lectoraten/lifelong-learning-in-music>

In de praktijk kwamen we reflectieve professionals op verschillende plekken tegen, niet alleen in het onderwijs of onder kunstenaars zelf. Zo kan een groep oudere vrijwilligers bijvoorbeeld ook kritisch reflecteren op het aanbod van participatieve kunstprojecten voor ouderen in de regio, zoals het voorbeeld hieronder beschrijft. Ook hebben sommige kunstprojecten oudere deelnemers in hun bestuur. Door structureel gezamenlijk inhoudelijk te reflecteren op participatief aanbod voor ouderen, wordt de kwaliteit en het vraaggerichte karakter van de projecten bewaakt, wat uiteindelijk, aldus de vrijwilligers uit onderstaande groep zelf, een belangrijke bijdrage kan leveren aan de duurzaamheid van dit soort programma’s.

Denktank van vrijwilligers

In een focusgroep spraken we met een ‘denktank’ van oudere vrijwilligers en kunstenaars die werken voor het programma Lang Leve kunst en Naoberschap van Amphion Cultuurbedrijf. Zij worden ondersteund door medewerkers die voor een aantal dagen per week vast in dienst zijn bij de organisatie. Iedere donderdagochtend komt het team bij elkaar en is er tijd en ruimte voor reflectie

op en evaluatie van lopende projecten. Tegelijkertijd bestudeert de groep recent onderzoek of publicaties op het gebied van ouderen en kunst en houden aan de hand van deze bronnen kritisch in de gaten of de lopende projecten aansluiten bij bijvoorbeeld recente onderzoeksuitkomsten en vragen die zij tegenkomen in hun eigen netwerk. Op deze manier ontstaat een vraaggericht aanbod aan participatieve kunstprojecten voor ouderen in de regio. Het feit dat de projecten 'op maat' zijn, en dat deze vrijwilligers iedere donderdag bij elkaar komen om mee te denken over lopende en nieuwe projecten, wordt gezien als een belangrijke succesfactor van het programma Lang Leve Kunst en Naoberschap, wat in deze regio al 8 jaar draait.

Tot slot benadrukken zowel de nageslagen literatuur als kunstenaars die deelnamen aan dit onderzoek het belang van het ontwikkelen van niet alleen sociaal-maatschappelijke en ethische criteria, maar ook eigen artistieke criteria voor participatieve kunst. Trienekens (2020, p.113) haalt hierin kunstcriticus Clarie Bischops aan: *"Participatieve kunst zal worden onderworpen aan manipulatie en uiteindelijk aan instrumentalisering door de staat, als zij afkerig blijft van het theoretiseren van de artistieke waarde van het werk."* Haar betoog voor participatieve kunstenaars is daarom ook om duiding van het werk niet alleen te baseren op ethische en sociaal-maatschappelijke criteria, maar ook op artistieke en affectieve resultaten: *"Ontwikkel scherper de eigen esthetische criteria, draag de principes van de kunst uit"* (Trienekens, 2020, p.113). In haar publicatie geeft Trienekens een voorzet voor een model voor brede duiding van participatieve kunst, waarin artistieke en sociaal-artistieke intenties, proces, affect en effect, artistiek resultaat, en artistieke waarde centraal staan. Ook in de praktijk zien we dat verschillende partijen werken aan deze brede duiding en dat vanuit verschillende domeinen de samenwerking hierin wordt opgezocht, zoals bij het reisgezelschap in het voorbeeld hieronder.

Sociaal-artistiek ontmoeten

In Gelderland is een expertise- en kennisnetwerk opgericht waarin verschillende sociale en artistieke organisaties elkaar ontmoeten als "reisgenoten". Dit gezelschap bestaat uit een samenwerking tussen ArtEZ Hogeschool voor de kunsten Arnhem, de opleiding Social Work van de Hogeschool van Arnhem en Nijmegen, het LKCA en Cultuur Oost. Sinds 2014 organiseren zij regelmatig ontmoetingen tussen het sociale en artistieke domein en gaan op het gebied van zorg en welzijn, kunstvakonderwijs, onderzoek en praktijk met elkaar de dialoog aan. Zo ontstond bijvoorbeeld een samenwerking tussen studenten van de verschillende opleidingen die samen de kernkwaliteiten van de sociaal-artistiek samenwerker formuleerden. De sociaal-artistiek samenwerker is de professional die werkt op het snijvlak van kunst en verschillende sociale domeinen, zoals ook de zorg. Ook is er inmiddels een publicatie ontstaan waarin de ervaringen van het gezelschap tot nu toe zijn vastgelegd en waarin ten eerste wordt gepleit voor het op grotere schaal initiëren van sociaal-artistieke ontmoetingen en ten tweede om toekomstige sociale- en artistieke professionals te bekwamen in het faciliteren van de ontmoeting tussen de domeinen en gezamenlijk betekenis te geven aan hun werk. (Cultuur Oost, 2020)

Kritische theoretische basis ontwikkelen

"There are reports of variable quality, but serious consideration of the practice or theory is much less well developed. That too is the result of funders' narrow focus on results. There is too much about what, and not enough about how or why."

(Matarasso, 2020. p.196)

Volgens Matarasso kan investeren in een kritische en theoretische basis voor participatieve kunst helpen in het winnen van vertrouwen. Matarasso beargumenteert dat een kritische onderliggende theorie van de praktijk van participatieve kunst nodig is om de blik op 'resultaten' te verruimen en

beter te onderbouwen waarom, of hoe een project op een bepaalde manier wordt vormgegeven. Dit levert een meer systematische basis op van waaruit participatieve kunst wordt beoefend en georganiseerd. Tegelijkertijd zou het voor participatieve kunstenaars een duidelijker werkkader kunnen opleveren en daarbij meer duidelijke kwaliteitscriteria voor diegenen die een inschatting moeten maken van de waarde van dit werk. Er zijn maar weinig kritische teksten of naslagwerken beschikbaar in dit vakgebied. Trienekens ziet dit ook in de Nederlandse context en betoogt voor het genereren van een beweging die “debat en verandering binnen en buiten de kunst blijft afdwingen als deel van de gemeenschappelijke inspanning tot verandering” (Trienekens, 2020, p.114). Een mogelijke manier om dit te bewerkstelligen zijn leernetwerken die in andere vakgebieden veel gebruikt worden (bijvoorbeeld in het sociale domein): professionals die elkaar weten te vinden in het streven naar verandering. Dit is in de participatieve kunst nog maar weinig het geval (enkele uitzonderingen daargelaten, zoals duidelijk wordt uit de praktijkvoorbeelden). Matarasso pleit ook voor meer creatieve vormen van leren en opleiden binnen de sector door middel van in-company training, stageplekken, korte cursussen, coaching, enzovoorts.

Discussie

Uit de bevindingen blijkt dat betrokkenen bij kunstprojecten in de zorg, als het gaat om verduurzaming, vooral de nadruk leggen op financiering en samenwerking. Veel kunstenaars benoemden dit als een ‘strijd’, het steeds maar weer werven van geld en werken aan vertrouwen, vreet energie en stuit op weerstand. We vonden in de gesprekken nog weinig ruimte voor (reflectie op) vakmanschap van participatieve kunstenaars, terwijl hier een behoefte en kans liggen voor professionalisering en daarmee verduurzaming. Wanneer we het in gesprekken over de ‘inhoud’ van hun vak hebben: Wat doen ze nu eigenlijk? Wat doet hun werk met de mensen die ze bereiken? Welke overwegingen en keuzes maken ze daar in? Wat is hun artistieke visie? Dan groeide het enthousiasme en de energie in het gesprek. Wellicht is het noodzakelijk dat kunstenaars en andere professionals in dit vakgebied meer ruimte en ondersteuning krijgen vanuit beleidsvoering en fondsen voor reflectie en zichzelf bekwamen in het overdragen van die energie, die gebaseerd is op de inhoud van hun werk, hun artistieke en ethische overwegingen en de impact die zij persoonlijk meemaken in hun dagelijkse praktijk. Werken aan een kritische theoretische onderbouwing, het kunnen formuleren van deze ‘inhoud’ in een (beeld)taal die past bij verschillende partijen die invloed hebben op de duurzaamheid van projecten, zou dan bevorderlijk kunnen werken voor verduurzaming van hun werk. Zo bleek bijvoorbeeld uit de bevindingen dat de reputatie van een organisatie legitimiteit kan verschaffen. In de praktijk zagen we verschillende voorbeelden van organisaties die al langere tijd werken aan het onderbouwen van hun werkwijze en daardoor vaak succesvol zijn in het uitrollen van hun projecten. Deze organisaties timmeren aan de weg door het opbouwen van een naam die staat voor kwaliteit en vakmanschap.

Tijdens de afsluitende manifestatie van het onderzoek naar Kunst in de Zorg werd aangegeven dat er plannen zijn voor het oprichten van ‘communities of practice’. Dit rapport biedt onderbouwing voor de gedachte dat dit soort leergemeenschappen kunnen bijdragen aan duurzaamheid door het gezamenlijk ontwikkelen van een theoretische onderbouwing van het werk en het bijdragen aan kritische reflectie en vaardigheden op het gebied van *boundary work*. Binnen zo’n community of practice dient aandacht te worden besteed aan zowel ethische en maatschappelijk vraagstukken als aan het formuleren van artistieke kwaliteitscriteria en het ontwikkelen van reflectieve vaardigheden van alle betrokkenen. Daarnaast valt ook het werken als *boundary worker* onder de benodigde toolkit van participatieve kunstenaars en betrokkenen bij participatieve kunstprojecten. Het werken op en over bestaande professionele, institutionele en beleidsgrenzen vraagt een specifieke vorm van vakmanschap. Over de inhoud van dit type vakmanschap, is nog vrij weinig bekend. Binnen een community of practice van verschillende betrokken partijen, zou dit verder onderzocht kunnen

worden. Deze focus lijkt passend, wanneer de verschillende praktijken verbonden worden door samen te leren. Alle betrokkenen uit het veld kunnen hier aan bijdragen op hun eigen manier en kunnen zo de vertaalslag naar elkaars werkveld bewerkstelligen.

Financiering van participatieve kunst zou naar aanleiding van de bevindingen in dit rapport, in plaats van een focus op uitvoering van het werk, ook de focus moeten leggen op investering in professionele ontwikkeling. Zo ontstaat een cyclisch leerproces waarin verduurzaming van participatieve kunst wordt bevorderd: financiering begint bij het investeren in de ontwikkeling van vakmanschap, waardoor je het vak ook beter over het voetlicht kunt brengen en uitdragen, wat kan leiden tot meer vertrouwen en bevordering van samenwerking, en uiteindelijk daarmee zou leiden tot meer duurzame financiering van projecten. Daarbij bleek uit de bevindingen in dit rapport dat beeldvorming van cruciaal belang is: het overbrengen van wat vakmanschap van kunstenaars teweeg brengt middels sprekend beeld en narratieven. Dit staat los van de gevraagde traditionele verantwoordingsinformatie en gaat over het 'raken' van belangrijke sleutelfiguren, zoals leden van de gemeenteraad. Zoals Matarasso aangeeft, is er internationaal gezien een beweging gaande op dit gebied van ontwikkeling van vakmanschap in de participatieve kunst. Wenselijk zou zijn dat Nederland hierbij aansluit en bijdraagt aan kennisdeling. Onderzoek en een nauwe samenwerking met onderwijs zouden hierbij ondersteunend kunnen zijn. Tijdens de eindmanifestatie Kunst in de Zorg op 29 juni 2021, zijn hiervoor al enkele zaadjes geplant.

Conclusie

Dit rapport zette visies op verduurzaming van betrokken partijen bij participatieve kunstprojecten voor ouderen uiteen. Verschillende sectoren zijn bij dit type kunstprojecten betrokken, zoals de kunst- en cultuursector, zorgsector en het sociale domein. In al deze sectoren leven vragen en uitdagingen waar participatieve kunst een rol in zou kunnen spelen. Nu is het moment om door te pakken op dit gebied en deze kansen te benutten. Het daadwerkelijk implementeren van kunst in de zorg of sociaal domein vraagt van alle partijen *boundary work* om verschillende werelden te verbinden en bruggen te bouwen. Succesvolle kunstenaars zijn vaak vaardige boundary spanners op de grenzen van de kunst, zorg en sociaal domein: Ze rekken de grenzen op. Ze beschikken over interpersoonlijke vaardigheden, kunnen navigeren door verschillende discoursen en hun successen over de bühne brengen.

We zien dat betrokkenen in de praktijk op verschillende manieren pogen om tot verduurzaming van kunstprojecten voor ouderen te komen. Hierbij kunnen we drie belangrijke thema's onderscheiden: Financiering, vertrouwen en vakmanschap. Hoewel veel aandacht uitgaat naar financiering, verantwoording en 'bewijsvoering', pleiten we in dit rapport voor een grotere focus op investeren in vakmanschap en het gezamenlijk formuleren van duidelijke professionele, ethische en artistieke kwaliteitscriteria om zo tot een overkoepelend en onderbouwde visie en draagvlak voor dit werk te komen. Dit geeft een fundamentele basis om *boundary work* te bewerkstelligen en samen te bouwen aan een langdurige betrokkenheid van kunst in de zorg. Vooral door te investeren in vakmanschap en professionalisering van het werkveld in de breedste zin van het woord, kan op de lange termijn verduurzaming van kunstprojecten voor ouderen worden bewerkstelligd.

Dankwoord

Onze dank gaat uit naar alle organisaties en contactpersonen die meewerkten aan dit onderzoek.

Partners Kunst in de Zorg: Amphion Cultuurbedrijf, Vitalis Zorggroep, AxionContinu, Florence Actief, Cordaan, Embrace Nederland, Dance Connects Community, Participatiekoren, Kunst4All, PRA Muziektheater, Seniorentheater De Rimpel, Topaze, KunstKoeriers, Improvisatietheater voor ouderen, Ik teken voor je, FitArt, Muzikale Ontmoetingen, Stadsdorpkoor 10Acht10, Zing mee in Gouda.

En ook dank aan: KunstLoc Brabant, GGD West-Brabant, Zilveren Kruis, Gemeente Amsterdam, Gemeente Oude IJsselstreek, Gemeente Doetinchem, Gemeente Doesburg, Gemeente Bronckhorst, Gemeente Montferland.

Referenties

- Actiz (2019) Ouderen, zorg en wonen. Geraadpleegd op 4 juli 2021, van <https://www.actiz.nl/sites/default/files/2020-12/ActiZ-witboek-ouderen-zorg-wonen.pdf>
- Belfiore, E. & Bennett, O. (2010) Beyond the “Toolkit Approach”: Arts Impact Evaluation Research and the REalities of Cultural Policy-Making. *Journal for Cultural Research*, 14(2), 121-142.
- Clarke, V., & Braun, V. (2013). Teaching thematic analysis: Overcoming challenges and developing strategies for effective learning. *The psychologist*, 26(2).
- Cultuur Oost (2020) *De veranderkracht van sociaal-artistiek samenwerken, onderweg naar een gedeelde visie en werkwijze*. Arnhem, Cultuur Oost.
- Daykin, N. (2019). Social movements and boundary work in arts, health and wellbeing: A research agenda. *Nordic Journal of Arts, Culture and Health*, 1(01), 9–20. <https://doi.org/10.18261/issn.2535-7913-2019-01-02>
- Fancourt, D., & Finn, S. (2019). WHO Health Evidence Synthesis Report- Cultural Contexts of Health: The role of the arts in improving health and well-being in the WHO European Region. Geraadpleegd op 3 maart 2021, van: <http://www.euro.who.int/en/publications/abstracts/what-is-the-evidence-on-the-role-of-the-arts-in-improving-health-and-well-being-a-scoping-review-2019>
- Groot, B., De Kock, L., Liu, Y., Lindenberg, J., Dedding, C., Menderink, J., ... Abma, T. (2021). De waarde van actieve kunstparticipatie vanuit het perspectief van ouderen: Bevindingen van SenseMaker. Geraadpleegd op 30 juni 2021, van <https://www.kunstindezorg.com/wp-content/uploads/2021/02/Presentatie-invitationale-Kunst-in-de-Zorg-1-febr-2021-3.pdf>
- Huijg, J. M. (2019). Personal stories improve standard care and resident wellbeing. *Nursing and Residential Care*, 21, 505-509.
- Van Hogendorp, S. (2021). Z+W TV: “We hebben professionals nodig die buiten de lijntjes kleuren.” Geraadpleegd op 25 juni 2021, van <https://www.zorgwelzijn.nl/video/zw-tv-we-hebben-professionals-nodig-die-buiten-de-lijntjes-kleuren/>
- Kromhout, M., de Klerk, M., & Kornalijslijper, N. (2018). Veranderde zorg en ondersteuning voor mensen met een beperking. Landelijke evaluatie van de Hervorming Langdurige Zorg, 387. Retrieved from https://www.scp.nl/Publicaties/Alle_publicaties/Publicaties_2018/Veranderde_zorg_en_ondersteuning_voor_mensen_met_een_beperking
- Liu, Y., Groot, B., Kock, L. De, & Abma, T. (2021). *Goud voor zorgmedewerkers*. Geraadpleegd op 30 juni 2021, van <https://docs.google.com/viewerng/viewer?url=https://www.kunstindezorg.com/wp-content/uploads/2021/06/Artikel-Goud-voor-zorgmedewerkers-def-1.pdf&hl=en>
- Liu, Y. , Groot, B., de Kock, L. & Dedding, C. (n.d.) How participatory arts can contribute to older adults’ wellbeing. Cousins taxonomy re-visited.

Matarasso, F. (2019). *A Restless Art*. London. Retrieved from <https://arestlessart.files.wordpress.com/2019/03/2019-a-restless-art.pdf>

Moor, M. (2011). *Tussen de regels, een esthetische beschouwing over geweld van organisatie*. Utrecht: Uitgeverij IJzer.

Nolan, M. R., Davies, S., Brown, J., Keady, J., & Nolan, J. (2003). Beyond 'person-centred' care: a new vision for gerontological nursing. *International Journal of Older People Nursing*, 13, 45-53. <https://doi.org/10.1111/j.1365-2702.2004.00926.x>

De Meere & Koster, (n.d.) Negen minuten applaus...Indicatieve rendementsanalyse projecten Kunst in de Zorg.

Peeters, P.-H., & Loots, J. (2020). *Vijf jaar lokaal sociaal domein - veel gedaan, te weinig bereikt*. Soest: BoekScout.

Trienekens, S. (2020). *Participatieve Kunst: Gewoon kunst in moeilijke omstandigheden*. Rotterdam: V2_Publishing.

van der Zwet, R., de Vries, S., & van der Maat, J. W. (2020). Wat werkt bij de aanpak eenzaamheid. *Movisie, Kennis En Aanpak van Sociale Vraagstukken*. Retrieved from <https://www.movisie.nl/publicatie/wat-werkt-aanpak-eenzaamheid>

Zorginstituut Nederland (2017). Kwaliteitskader Verpleeghuiszorg. Geraadpleegd op 25 juni 2021, van <https://www.zorginstituutnederland.nl/publicaties/publicatie/2017/01/13/kwaliteitskader-verpleeghuiszorg>